

Mövzu 9: “Avropa insan hüquqları hüququ”

Plan:

- 1. Avropa regionunda insan hüquqlarının mühafizəsi konsepsiyası**
- 2. Avropa insan hüquqlarının anlayışı, mənbələri və prinsipləri**
- 3. Avropa insan hüquqlarının müdafiəsi sistemləri.İnsan hüquqlarının təsnifatı.**

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Avropa hüququ. Dərslik./ E.Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016. 764 səh.

Əkbərov R.A. Avropa hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı,2016 354 səh.

Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М.2006. 128 стр.

Европейское право. Учебник. /Под общ.ред. Л.М.Энтина. 3-е изд.М.2011.960 стр.

Право Европейского Союза. Учебное пособие. /отв. ред. С.Ю.Кашкин.М.2011. 320 стр.

Право Европейского Союза. Учебник. /Под общ.ред. С.Ю.Кашкина. М.2012. 1119 стр.

Avropa İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsinə dair 1950-ci il Konvensiyası

GİRİŞ

Hər şeydən əvvəl, «insan hüquqları» anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirək. «İnsan hüquqları» müasir dövrdə elmi dövriyyədə, kütləvi informasiya vasitələrində və praktikada işlədilən termindir. Belə ki, Avropa İttifaqının təməl dəyərlərindən biri kimi məhz «insan hüquqları» ifadəsi işlədilir; Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasında da bu ifadənin işlədilməsinə rast gəlinir; Demokratiya və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Təşəbbüsü - EİDHR qurumu yaradılmışdır; Avropa insan Hüquqları Məhkəməsi mövcuddur; bəzi ölkələrdə İnsan Hüquqları Nazirliyi fəaliyyət göstərir və s.

SUAL 1

İnsan fəlsəfi anlayışdır. Materialist fəlsəfə insana bioloji sosial varlıq kimi baxır. O, ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır, həm də hüququn subyektidir. «İnsan» anlayışının məna yükü isə fəlsəfi planda bütün fiziki şəxsləri (vətəndaşlar, şəxsiyyət kateqoriyasını, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, əcnəbiləri və s. fərdləri) əhatə edir. Başqa sözlə, bütün fiziki şəxslər insan kateqoriyasına aiddir. Ona görə də, özündə həm insanlara, həm də vətəndaşlara xas olan hüquqi imkanları (hüquq və azadlıqları) ehtiva edən ümumiləşdirilmiş «insan hüquqları» termininin işlədilməsinə üstünlük veririk. Bu anlayışla bütövlükdə insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları əhatə olunur. Deməli, «insan hüquqları» dedikdə, həm insan hüquq və azadlıqları, həm də vətəndaş hüquq və azadlıqlarını əhatə edən hüquqi imkanların məcmusu başa düşülür.

İnsan hüquqlarının məzmunca nədən ibarət olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bütün ölkələrin konstitusiyaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası belə hüquqi imkanları iki növə (qrupa) bölür: vətəndaş hüquq və azadlıqları, insan hüquq və azadlıqları. **Vətəndaş hüquq və azadlıqları** hər bir fiziki şəxsin öz vətəndaşlığından, dövlətə olan mənsubiyyətindən asılı olaraq, malik olduğu hüquqi imkanlardır. Məsələn, seçki hüququ, birləşmək hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s. vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasına aid olunur. Öz vətəndaşlarını bu kimi hüquq və azadlıqlarla təmin etmək dövlətin istəyindən asılıdır. Belə ki, müəyyən bir dövlət öz vətəndaşlarına seçki hüququ və digər vətəndaş hüquq və azadlıqları verə bilər. Başqa bir dövlət isə öz vətəndaşlarının belə hüquq və azadlıqlara malik olma imkanını məhdudlaşdırır və ya onlar belə imkandan məhrum edə bilər. Bu baxımdan, vətəndaş hüquq və azadlıqları **süni hüquqlar** hesab edilir.

İnsan hüquq və azadlıqlarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bütün fiziki şəxslərin hansı dövlətə mənsubiyyətindən, yəni vətəndaşlığından asılı olmayaraq, doğulduğu gündən malik olduqları hüquqi imkanlara insan hüquq və azadlıqları deyilir. Vətəndaş hüquq və azadlıqlarından fərqli olaraq, fiziki şəxslərin insan hüquq və azadlıqlarına malik olması onların vətəndaşlığı ilə bağlı deyildir. Qeyd

etdiyimiz kimi, fiziki şəxslərin vətəndaş hüquq və azadlıqlarına malik olması isə onların hansı dövlətin vətəndaşı olmasından asılıdır. Yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ və s. insan hüquq və azadlıqları sırasına aiddir. Beləliklə, hər bir vətəndaş hamılıqla tanınmış hüquq və azadlıqlardan başqa, mənsub olduğu dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlara da malikdir.

Göründüyü kimi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusu bütövlükdə **insan hüquqlarının sistemini** yaradır. Bu sistem şərti olaraq iki blok hüquqi imkanlardan ibarətdir: birinci blok insan hüquq və azadlıqlarını, ikinci blok isə vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ehtiva edir.

Fiziki şəxslər, necə deyərlər, doğulduğu andan «avtomatik surətdə» insan hüquqlarına malik olurlar. Bu baxımdan, onlar **təbii və anadangəlmə hüquqlar sayılır**. İnsan hüquqları arasında elə hüquqlar (məsələn, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ) vardır ki, onları nə başqa şəxslərə vermək, nə də özgəninkiləşdirmək olar. Bu nöqtəyi-nəzərdən, insan hüquqları **özgəninkiləşdirilməz hüquqlardır**.

İnsan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə (söhbət hüquqi cəhətdən qorumadan və müdafiədən gedir) dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemləri prioritet əhəmiyyət verir. Bu, aydın məsələdir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq bir sıra vacib məsələni özünün nizamasalma predmetinə daxil edir ki, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həmin məsələlərdən biridir; onun vasitəsi ilə insan hüquqlarının (hüquq və azadlıqların) **beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi** həyata keçirilir. Başqa sözlə, sözügedən hüquq sistemi beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarını qoruyur və müdafiə edir. Bunun üçün, yəni beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarını qorumaq və müdafiə etməkdən ötrü beynəlxalq hüququn tərkibində ayrıca müstəqil hüquq sahəsi formalaşmışdır; o, beynəlxalq hüquq dərslərlərində müxtəlif adlarla ifadə olunur: «insan hüququ», «beynəlxalq humanitar hüquq», «beynəlxalq insan hüquqları hüququ» və digərləri. Bəzi müəlliflər «beynəlxalq insan hüquqları hüququ», digərləri isə «beynəlxalq humanitar hüquq» termininin işlədilməsinə üstünlük verirlər. Son zamanlar beynəlxalq hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün «beynəlxalq humanitar hüquq» terminindən istifadə edilməsi təklif olunur. Hesab edirik ki, «beynəlxalq humanitar hüquq» termininin işlədilməsi bir sıra vacib sənədlərdə (BMT Nizamnaməsində və ATƏT-in aktlarında) istifadə olunan «humanitar» ifadəsinə uyğun gəlir.

Beynəlxalq humanitar hüquq dedikdə, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Dövlətlərarası əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə (iqtisadi, xarici

əlaqələr, cinayətkarlıqla mübarizə və s.) həyata keçirilir. İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həmin sahələrdən biridir. Dövlətlərarası əməkdaşlığın bu sahəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq humanitar hüquq kimi müstəqil hüquqi qurum (hüquq sahəsi) formalaşmışdır. Lakin «beynəlxalq humanitar hüquq» ifadəsinin əvəzinə gələcəkdə «beynəlxalq insan hüquqları hüququ» ifadəsinin işlədilməsi məntiqəuyğun olmaqla daha real və məqsədamüvafiq təsəvvür edilir.

İnsan hüquqlarının **milli (dövlətdaxili) səviyyədə qorunmasına və müdafiəsinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bundan ötrü ayrı-ayrı dövlətlərin milli (daxili) hüquq sistemləri tərkibində müstəqil hüquq sahəsi formalaşmamışdır. İnsan hüquqları (hüquq və azadlıqlar) milli (dövlətdaxili) səviyyədə ayrı-ayrı hüquq sahələri vasitəsi ilə qorunur və müdafiə edilir. Bu məsələdə konstitusiya hüququnun rolu və əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir. İnsan hüquqlarını qorumaq və müdafiə etmək bu hüquq sahəsinin əsas funksiyalarından biridir. İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həm də mülki hüququn köməyi ilə həyata keçirilir. Bundan ötrü mülki hüquq tərkibində ayrıca yanmsahə formalaşmışdır ki, həmin yanmsahə «şəxsi qeyri-əmlak hüququ» adlanır. Bu yanmsahə vasitəsi ilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ayrı-ayrı növləri tənzimlənir.¹ İnsan hüquqlarının milli səviyyədə qorunmasında və müdafiəsində cinayət hüququ da iştirak edir; o, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən qoruyur. İnsan hüquqlarına qəsd olunduqda isə cinayət hüququ onları müdafiə edir. İnsan hüquqları milli səviyyədə eyni zamana hüququn digər sahələri vasitəsi ilə də qorunur və tənzimlənir.

Avropa hüquq sistemində gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu hüquq sistemi insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə təməl dəyərlərdən biri kimi prioritet əhəmiyyət verir. Əgər diqqət yetirsək görürük ki, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi Avropa hüququnun əsas məsələlərindən biri sayılır. Təsədüfi deyil ki, Avropa hüququ insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Həmin prinsip bu gün Avropa hüququ üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onun əsasını təşkil edən başlıca prinsip kimi tanınır. Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatları öz fəaliyyətlərində məhz bu prinsipə əsaslanır. Onun Avropa hüququ, habelə Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatlarının fəaliyyəti üçün əsas olması Avropa İttifaqının təsis müqavilələrində aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Avropa Birliyi (indiki Avropa İttifaqı) əvvəllər öz diqqətini yalnız iqtisadi integrasiya məsələlərinin həllinə yönəlmişdi. Sonralar məlum oldu ki, Avropa Birliyində insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Nəticədə insan hüquqlarının və əsas azadlıqların qorunması və

müdafiəsi Avropa hüququnun başlıca məsələsi kimi tanındı və bu məsələnin tənzimlənməsinə aid müvafiq normalar Avropa hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsi oldu. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, sonralar Avropa İttifaqının siyasi institutları insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə Avropa İttifaqının əsas prinsipi kimi xarakter verdilər, onu Avropa hüququnun təməl və özəyinə çevirdilər və Avropa İttifaqının baza dəyərləri sırasına daxil etdilər.

SUAL 2

Avropa İttifaqında yaranan ictimai münasibətlər müxtəlif məsələlər barəsində yaranır. Belə ki, ticarət sahəsində ticarət münasibətləri, vergi sahəsində vergi münasibətləri, gömrük sahəsində gömrük münasibətləri, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqədar əqli mülkiyyət münasibətləri, antiinhisar məsələsi barədə rəqabət münasibətləri və s. əmələ gəlir.

Avropa İttifaqında ictimai münasibətlər həm də insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranır. Sözsüz, həmin münasibətlər müvafiq hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə tənzimlənir. Belə normaların sistemi Avropa insan hüquqları hüququ adlanır. Bu normalar təkcə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmir; onlar digər tərəfdən insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edir. İnsan hüquqlarının qorunmasından yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları pozulmamış olsun. İnsan hüquqlarının qorunması onların pozulmamış vəziyyətdə təmin edilməsi deməkdir. Eyni zamanda, həm də əgər insan hüquqları pozularsa, onlar müdafiə olunur. Buna görə də insan hüquqları pozulduqda onların müdafiə olunması həyata keçirilir.

Avropa insan hüquqları hüququ dedikdə Avropa İttifaqında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Həmin normaların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqları həm qorunur, həm də müdafiə olunur. Sözügedən hüquq sahəsinin, necə deyərlər, «iş» təkcə bununla bitmir; o, həm də vətəndaşların cəmiyyətdə davranış standartlarını, habelə - şəxsiyyətlə dövlət hakimiyyət orqanları, o cümlədən Avropa İttifaqı institutları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ Avropa hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu zaman, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: Avropa hüququnun tərkib hissəsi kimi Avropa insan hüquqları hüququ hansı statusa malikdir? Başqa sözlə, o, Avropa hüquq sisteminin tərkibinə hansı statusla daxildir? Söhbət, aydın məsələdir ki, hüquq

sistemində Avropa insan hüquqları hüququnun mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa hüququnun sözügedən tərkib hissəsi barədə müəlliflər eyni fikir söyləməirlər. Belə ki, bu məsələyə münasibətdə müəlliflərin mövqeləri bir-birindən fərqlənir. Rusiya Federasiyasında Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərin birində sözügedən hüquqi qurum «İnsan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətinin əsasları institutu» anlayışı ilə əhatə olunur; burada o, institut hesab edilir. Digər tərəfdən, həmin dərslikdə sözügedən hüquqi quruma Avropa İttifaqı hüquq sisteminin müstəqil komponentlərindən biri kimi baxılır.

Avropa hüququna dair yazıları digər dərslikdə barəsində danışdığımız hüquqi qurum «İnsan hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi təminatı» adlanır. Lakin burada onun Avropa hüquq sistemində hansı yeri tutması sualına cavab verilmir. Başqa sözlə, həmin dərslikdə sözügedən hüquqi qurumun statusuna toxunulmur. Avropa insan hüquqları hüququnun Avropa hüquq sistemində hansı yeri tutması məsələsinə bu cür yanaşma ilə çətin ki, razılaşmaq olar. Əgər müəlliflər Avropa hüquq sisteminin tərkibində Avropa insan hüquqları hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması barədə fikir söyləsəydilər, tərəddüd elmdən onunla razılaşmaq mümkün olardı.

Doğrudan da, Avropa İttifaqında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemini «Avropa insan hüquqları hüququ» adı altında müstəqil hüquq sahəsi kimi tanımaq inandırıcı və ağılabatan olub, həqiqətə uyğundur. Axı, həmin münasibətlər kifayət qədər aktual olub, Avropa dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqında insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı münasibətlər, təbii ki, Avropa hüququnun bu və ya digər sahəsi ilə tənzimlənməlidir. Həmin münasibətləri tənzimləyən sahə rolunda məhz Avropa insan hüquqları hüququ çıxış edir. Hesab edirik ki, onun Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınması üçün lazım olan bütün zəruri meyarlar mövcuddur. İlk növbədə, qeyd etmək vacibdir ki, Avropa insan hüquqları hüququnun özünəməxsus nizamlaşma predmeti vardır.

Avropa insan hüquqları hüququna verdiyimiz anlayışdan bəlli olur ki, o, Avropa İttifaqında **insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri** tənzimləyir. Məhz həmin münasibətlər Avropa insan hüquqları hüququnun **nizamlaşma predmetini** təşkil edir. Avropa İttifaqında belə münasibətlərin yaranması və mövcud olması isə əsas meyar rolunu oynayaraq, Avropa insan hüquqları hüququnun müstəqil sahə kimi ayrılmasını şərtləndirir. Həm də qeyd etməliyik ki, həmin sahə insan hüquqlarını geniş mənada işlədir. Mə-

lum olduğu kimi, insan hüquqları iki mənada başa düşülür: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada insan hüquqları** dedikdə insan hüquq və azadlıqları anlaşılır. **Geniş mənada insan hüquqları** isə həm insan (təbii hüquqlar), həm də vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) deməkdir. Geniş mənada insan hüquqlarına həm şəxsi, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni hüquq və azadlıqlar aiddir. Deməli, Avropa hüququnda «**insan hüquqları**» anlayışı geniş mənada işlədilərək özündə həm insan, həm də vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ehtiva edir.

«Hüquqlar» və «azadlıqlar» kimi anlayışların nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin anlayışlar arasında elə bir mütləq hədd qoyulmur və onlar bir-birindən prinsipial surətdə fərqləndirilmir. Sadəcə olaraq, müəyyən hüquqi imkana münasibətdə «hüquq», digərinə münasibətdə isə «azadlıq» anlayışı işlədilir. Məsələn, seçki hüquqi imkanına münasibətdə «hüquq» (seçki hüququ), sərbəst toplaşmaq hüquqi imkanına münasibətdə «azadlıq» (sərbəst toplaşmaq azadlığı) terminindən istifadə olunur.

Elə hüquq və azadlıqlar da vardır ki, onları birmənalı şəkildə vətəndaş (siyasi) və ya insan hüquqlarına (azadlıqlara) aid etmək mümkün olmur. Məsələn, sərbəst toplaşmaq azadlığı vətəndaş (siyasi) hüquq və azadlıqlarına aiddir, çünki bu hüquqdan Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə edirlər. Lakin hər bir şəxs (hamı və ya hər kəs) həmin hüquqa malikdir. Deməli, o, prinsip etibarı ilə, insan hüququ kimi çıxış edir.

İnsan hüquqları hüququ iki mənada işlədilir: subyektiv mənada, obyektiv mənada. **Subyektiv mənada** insan hüquqları hüququ dedikdə fiziki şəxslərin malik olduqları subyektiv hüquq və azadlıqlar (hüquqi imkanlar) başa düşülür. **Obyektiv mənada** insan hüquqları hüququ fiziki şəxslərin malik olduqları subyektiv hüquq və azadlıqları tənzimləyən (qoruyan və müdafiə edən) hüquq normalarının sistemi kimi başa düşülür. Biz yuxarıda Avropa insan hüquqları hüququna məhz obyektiv mənada (hüquq normalarının sistemi mənasında) anlayış verdik.

Avropa hüquq sistemində Avropa insan hüquqları hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasını şərtləndirən digər meyar bundan ibarətdir ki, insan hüquqlarına dair **hüquq normaları kifayət qədər olmalıdır**. Bu normaların köməyi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqlarının hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Məhz onlann vasitəsi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqları qorunur, müdafiə olunur. Bu kimi hüquq normaları məcmu halında birləşərək, Avropa insan hüquqları hüququnu formalaşdırmışdır. Axı, Avropa insan hüquqları hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi ayn-ayrı, müxtəlif və çoxsaylı hüquq normalarından

ibarətdir. Belə normalar zahirən bu və ya digər formada ifadə edilmişdir ki, həmin formalar Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri adlanır.

Avropa insan hüquqları hüququnun müstəqil sahə kimi formalaşmasına həm də belə bir meyar əsas olmuşdur ki, o, bir sıra **özünəxas sahəvi prinsiplə** xarakterizə edilir. Məhz özünəxas sahəvi prinsiplərə malik olması sayəsində Avropa insan hüquqları hüququ Avropa hüququnun tərkibində müstəqil sahə kimi tanınır.

Avropa hüququnun tərkibində müstəqil sahələrdən biri kimi Avropa insan hüquqları hüququnun təşəkkül tapması və formalaşması inandırıcı olub, obyektiv əsasla söykənir. Nəzərdən qaçırmaq və unutmaq olmaz ki, beynəlxalq hüquq sisteminin tərkibində müxtəlif adlar altında (məsələn, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq insan hüququ və s.) artıq belə sahə ayrılmışdır.

Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Avropa insan hüquqları hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir. Həm də o, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibinə daxil olan sahədir.

Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri

Təsis müqavilələri Avropa insan hüquqları hüququnun mənbə növlərindən biridir; onlar «Avropa İttifaqının konstitusiyası» hesab olunur. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqına dair Müqavilədən** (1992-ci il) gedir. Həmin müqavilədə insan hüquqlarına dair prinsiplərin əhəmiyyətə malik olan bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur. Onun 2-cı maddəsi barədə xüsusilə danışmaq lazımdır. Bu maddədə Avropa İttifaqının əsaslandığı və söykəndiyi təməl dəyərlərə toxunulur ki, insan hüquqları həmin dəyərlərdən biri hesab edilir.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsində insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin hüquqi məzmunu açıqlanır. Həmin maddədə konstitusiya quruluşunun ümumi prinsipləri təsbit olunmuşdur ki, onlar arasında insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etmək prinsipi vaciblərdən biri hesab olunur. Həmin prinsipin pozulması Avropa İttifaqı Məhkəməsinə iddia vermək üçün əsasdır (46-cı maddə). Belə ki, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etmək prinsipi pozularsa, bu, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə iddia verilməsinə səbəb ola bilər. Əgər üzv-dövlətlər analoji pozuntuya müntəzəm şəkildə (sistematik) yol verərlərsə, onlara Avropa İttifaqı Şurasının qərar ilə sanksiyalar tətbiq oluna bilər.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqı 7 dekabr 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasında (bundan sonra - Aİ Xartiyası) müəyyən edilmiş hüquq, azadlıq və prinsiplərə

hörmət edir. Həmin maddədə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası ilə təmin olunan əsas hüquqlara xüsusilə toxunulur.

Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi olan təsis müqavilələrinə həm də **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə** aiddir. Bu müqavilədə şəxsiyyət üçün əhəmiyyəti olan bir sıra vacib hüquq təsbit olunmuşdur. Məsələn, sərbəst hərəkət etmək hüququ, üzv-dövlətlərin birinin ərazisində yaşayış yeri seçmək hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və digər hüquqlar.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə həm də vətəndaşlıq məsələsinə aid normalar nəzərdə tutulmuşdur; həmin normaların sistemi «Avropa İttifaqı vətəndaşlığı institutu» kimi tanınır. Bu, Avropa insan hüquqları hüququnun vacib institutlarından biridir. Həmin institutun formalaşması Avropa İttifaqına dair Müqavilə ilə bağlıdır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin müvafiq maddəsi Avropa İttifaqı vətəndaşlığının əldə edilməsi əsaslarını müəyyənləşdirir. Həmin maddəyə görə, üzv-dövlətlərin vətəndaşlığına malik olan bütün şəxslər, avtomatik olaraq, Avropa İttifaqının vətəndaşı kimi tanınırlar.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə həmçinin şəxslərin bir sıra əsas hüquqları təsbit edilmişdir (məsələn, petisiya hüququ və s.). Burada həmçinin elə vacib prinsiplər müəyyən edilmişdir ki, onlar insan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətini xarakterizə edən əsas ideyalardır.

İkinci hüquq aktları da Avropa insan hüquqları hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının institutları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlardan gedir. Belə aktlar, adətən, rəqlament və direktiv formasında qəbul edilir. Əgər rəqlament və direktivlər insan və vətəndaş hüququ və azadlıqlarının qorunmasına və müdafiəsinə həsr olunarsa, onlar Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi sayıla bilər.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi hesab edilir. Bu qərarlar eyni vaxtda həm hüquqtətbiq etmə, həm də hüquqyaratma aktları kimi çıxış edir. Məhz Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarlarında, ilk dəfə olaraq, şəxslərin bir sıra ayrı-ayrı hüquqları (azadlıqları) müəyyənləşdirilmiş və hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur ki, onlar Avropa İttifaqına münasibətdə tətbiq edilir. Bu kimi qərarlarda həmçinin mülkiyyət hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digərləri öz hüquqi təsbitini tapmışdır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin rolunu bu kontekstdə xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirən həmin

orqan tərəfindən şəxsiyyətin hüquqi statusunun demokratik əsaslarının müdafiəsində, hər şeydən əvvəl, əsas insan hüquqlarının Avropa İttifaqı səviyyəsində qorunmasında görülən işlər təqdirəlayiqdir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa insan hüquqları hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarını təfsir edir, onların məna yükünə aydınlıq gətirir və məzmununu dəqiqləşdirir. Təbii ki, Avropa insan hüquqları hüququna daxil olan hüquq normaları heç də bütün məsələləri təfəssilatı ilə tənzimləmir. Elə məsələlər vardır ki, onları tənzimləyən müvafiq hüquq normaları mövcud olmur. Söhbət Avropa insan hüquqları hüququndakı hüquqi boşluqlardan gedir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi bu və digər məsələ barədə çıxardığı müvafiq qərar vasitəsi ilə yeni hüquq norması yaratmaqla mövcud hüquqi boşluqları doldurur, aradan qaldırır. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları həm də hüquqyaradıcı aktlardır.

Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi qismində həm də **beynəlxalq müqavilələr** çıxış edir. Söhbət, ilk növbədə, **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasından** (1950-ci il) gedir. Bu konvensiya, məlum olduğu kimi, Avropa Şurası çərçivəsində imzalanmışdır. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa Şurası regional xarakterli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır.

Sözügədən 1950-ci il Avropa Konvensiyasında Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər iştirak edir. Odur ki, vaxtilə Avropa Birliyi Məhkəməsi (indiki Avropa İttifaqı Məhkəməsi) 1970-ci ildə (o zamanlar hələ Avropa İttifaqı yaradılmamışdı və mövcud deyildi) həmin konvensiyayı kommunitar hüququn (Avropa hüququnun) mənbəyi kimi qəbul etdi. Buna görə də onun həm bütövlükdə Avropa Birliyi, həm də Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr üçün məcburi hüquqi qüvvəsi var idi.

Sonralar, yəni Avropa İttifaqı yaradılan vaxt 1950-ci il Avropa Konvensiyasının kommunitar hüququn (Avropa hüququnun) mənbəyi kimi tanınması barədə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin müvafiq qərar təsdiq olundu. Belə ki, 1992-ci ildə Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt Müqaviləsi) imzalandı. Həmin müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci paragrafında deyilir ki, Avropa İttifaqı əsas insan hüquqlarına hörmət edir (həmin hüquqlara 1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası ilə təminat verilmişdir). Bu yolla sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi kimi qəbul olunmuş və tanınmışdır. Başqa sözlə, göstərilən 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa İttifaqı hüququ tərəfindən rəsepsiya edilmişdir. Buna görə də Avropa Şurası kimi

regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat çərçivəsində qəbul olunmasına və imzalanmasına baxmayaraq, sözügedən konvensiya Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyidir. Bu fikir, yəni 1950-ci il Avropa Konvensiyasının Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi olması haqqında ideya heç də bütün müəlliflər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, Avropa Şurası Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olmayan ayrıca təşkilatdır və bu təşkilat çərçivəsində qəbul olunan hər hansı konvensiya Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi ola bilməz.

Bizim bu məsələ barədə mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci paragrafında deyilənlər həmin məsələnin həlli üçün kifayət və yetərlidir. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyidir. Bu yerdə, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: nə üçün Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən konvensiya Avropa İttifaqı hüququ tərəfindən rəsepsiya olunmuşdur? Bunu nə ilə izah etmək olar?

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarına dair ayrıca sənəd - «hüquqlar haqqında bili» qəbul edilməmişdir. Avropa İttifaqının özündə «hüquqlar haqqında bill»in mövcud olmaması buna gətirib çıxardı ki, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən müvafiq konvensiya Avropa İttifaqı tərəfindən rəsepsiya olundu. Bu, zəruri addım idi.

Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) Avropa İttifaqının kollektiv üzv qismində 1950-ci il Avropa Konvensiyasına qoşulmasını nəzərdə tutur. Yaxın vaxtlarda bu məsələ, yəni sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasına Avropa İttifaqının qoşulması məsələsi öz praktiki həllini gözləyir. Bunun çox mühüm əhəmiyyətə malik olmasına dair hüquq ədəbiyyatında əqləbatan və inandırıcı fikirlər söylənilir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarına dair qəbul olunan iki sənəd barədə də danışmaq lazımdır. Bu sənədlərdən biri **Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi** (1989-cu il) adlanır ki, o, Avropa Parlamenti tərəfindən hazırlanmışdır. Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi insan hüquqları barədə akt olub, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmişdir; 25 maddədən ibarət olan həmin akt tövsiyə xarakterli sənəd olub, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil. Lakin, buna baxmayaraq, onun Avropa insan hüquqları hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu sənəddə bütün kateqoriyadan olan əsas hüquqlar, o cümlədən sosial-iqtisadi hüquqlar elan olunur. Burada həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun vacib prinsipləri (məsələn, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi vəs.) müəyyən edilir; onun 3-cü maddəsi məhz qanun qarşısında bərabərlik prinsipi

barədədir. Sözügedən sənəddə bütövlükdə siyasi sistemin mühüm prinsipləri də formulə edilir. Məsələn, onun 17-ci maddəsi demokratiyanı prinsipini formulə edir ki, bu, siyasi sistem üçün vacib əhəmiyyəti olan prinsipdir.

Digər sənəd isə **İşçilərin əsas sosial hüquqları haqqında Birlik Xartiyası** (2000-ci il) adlanır. O, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, qısaca olaraq, «**Sosial Hüquqlar Xartiyası**» termini ilə ifadə edilir. Adından da göründüyü kimi, sözügedən xartiya, hər şeydən əvvəl, mizdli əməklə məşğul olan şəxslərin sosial hüquqlarını təsbit edir (məsələn, əmək haqqı almaq hüququ, məşğulluq hüququ, sosial müdafiə hüququ, həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq hüququ və s.).

Sosial Hüquqlar Xartiyası da məcburi hüquqi qüvvəsi olan normativ akt sayılmır. Lakin, buna baxmayaraq, Sosial Hüquqlar Xartiyasının adı Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri sırasında çəkilir. Hüquq ədəbiyyatında Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi də həmçinin Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi hesab olunur. Əgər Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi Avropa Parlamenti tərəfindən hazırlanmışsa, Sosial Hüquqlar Xartiyası üzv-dövlətlərin birgə kollektiv hüquq yaradıcılığının məhsuludur. Qərb hüquq doktrinasında hər iki sənəd «mülayim hüquq»un mənbəyi kimi xarakterizə olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, «mülayim hüquq»un məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur; «mülayim hüquq», necə deyərlər, tövsiyə xarakterli normalardan ibarətdir.

Hüquq ədəbiyyatında Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri arasında **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının** (Aİ Xartiyasının) da adı çəkilir. Onun mətninin hazırlanması işinə 1999-cu ildə başlanılmışdı. Həmin ildə Köln şəhərində Avropa Sovetinin sessiyası keçirildi ki, bu sessiyada xartiyanın hazırlanması haqqında qərar qəbul edildi. Xartiyanın mətnini **konvent** hazırladı. Müvəqqəti yaradılmış xüsusi orqan olan konventin tərkibinə Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri daxil idi; onun hazırladığı layihə 2000-ci il dekabrın 7-də Nitsa şəhərində qəbul olundu. Xartiyanın məqsədi «insan hüquqları haqqında bili» yaratmaqdan ibarətdir. Onun qəbul edilməsi bunu bildirir ki, Avropa İttifaqı özünün «hüquqlar haqqında bill»ini («ittifaq billi») yaratmışdır; 54 maddə və bir neçə fəsildən ibarət olan həmin xartiya siyasi-hüquqi akt sayılır.

Aİ Xartiyası tövsiyə xarakterli sənəd kimi qəbul olunmuşdur. Lakin Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) onun məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Həmin müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra tam şəkildə məcburi hüquqi qüvvəsi olan normativ akt kimi tanınır. Xartiya da, təsis müqavilələri (Avropa İttifaqına dair Müqavilə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə) kimi, hüquqi qüvvəyə malikdir.

Aİ Xartiyasının məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunması o demək deyil ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa hüququnun mənbəyi kimi öz qüvvəsini itirir. Həmin konvensiya da Avropa hüququnun (daha doğrusu Avropa insan hüquqları hüququnun) mənbəyidir. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) Avropa İttifaqını bu konvensiyaya qoşulmaq səlahiyyəti ilə təmin edir. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə Avropa Konstitusiyasının layihəsini (2004-cü il) əvəz edir.

Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsipləri

Avropa hüququnun hər bir müstəqil sahəsi kimi Avropa insan hüquqları hüququ da özünəxas prinsiplərə malikdir. Onlara **Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsipləri** deyilir. Avropa insan hüquqları hüququnun ictimai mahiyyəti və sosial istiqaməti bu prinsiplərdə təzahür edir. Sahəvi prinsiplər həm də Avropa insan hüquqları hüququnun məzmununu müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ, birinci, **insan hüquqlarının qorunması prinsipindən** çıxış edir. Bu sahəvi prinsip həm Avropa hüquq sistemi, həm də Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatlarının fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan prinsipdir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqında insan hüquqları nəinki təsbit və elan olunur, həm də həqiqi vasitələrlə təmin olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, insan hüquqlarına əməl olunması üçün onlar real vasitələrlə təmin edilməlidir. Söhbət təminat vasitələrindən gedir ki, onlar müxtəlif olub, sistem halındadır. Təminat vasitələrinin sisteminə, ilk növbədə, institusional təminatlar daxildir. İnstitusional təminatlar Avropa İttifaqı orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onların fəaliyyəti insan hüquqlarının Avropa İttifaqında qorunmasına yönəlmişdir. İnsan hüquqlarının qorunmasından yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, onlar pozulmamış olsunlar. Təminat vasitələrinin köməyi ilə insan hüquqları məhz pozuntulardan qorunur.

Avropa insan hüquqları hüququ, ikinci, belə bir prinsipdən çıxış edir ki, Avropa İttifaqında insan hüquqları müdafiə olunur. Oria **irisarı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi** deyilir ki, bu, Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqında insan hüquqları əgər pozularsa, onlar müdafiə edilir. Söhbət, ilk növbədə, pozulmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsindən gedir. İnsan hüquqlarının, o cümlədən Avropa İttifaqı tərəfindən müəyyənləşdirilən hüquqların müdafiə olunmasında məhkəmə əsas və mühüm rol oynayan orqan sayılır.

Məhkəmə müdafiəsi prinsipinə görə, şəxsin hüquq və azadlıqları pozularsa, o, məhkəməyə müraciət etməklə pozulmuş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edə

bilər. Həmin prinsip Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 47-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı tərəfindən təminat verilmiş hüquq və azadlıqlar pozularsa, hər kəs məhkəmə yolu ilə effektiv hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Avropa hüquq normalarından irəli gələn hüquq və azadlıqların müdafiəsini, ilk növbədə, **üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri** həyata keçirir. Milli məhkəmələr istənilən məsələyə (işə) baxa bilər, bu şərtlə ki, baxılan məsələlər (işlər) Avropa İttifaqı məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid olmasın.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində həm də **Avropa İttifaqı məhkəmələri** iştirak edirlər. Onlar Avropa İttifaqının institut və orqanları tərəfindən pozulmuş hüquq və azadlıqların müdafiəsini təmin edirlər, habelə Avropa İttifaqı institutlarının hüquqi aktlarının mübahisə predmetinə çevrilməsi, Avropa İttifaqı orqanlarının hüquqazidd hərəkətsizliyindən şikayət verilməsi, Avropa İttifaqı orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi və digər məsələlər barədə iddialara baxırlar.

Hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təmin olunmasında **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin** rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Həm konstitusiya, həm də apellyasiya məhkəməsi funksiyasını yerinə yetirən bu orqan insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemində (mexanizmində) mühüm yerlərdən birini tutur.

İnsan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemində **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi** vacib rol oynayır. Avropa Şurası çərçivəsində öz funksiyasını yerinə yetirən bu məhkəmə orqanı həm də Avropa İttifaqı ərazisində insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Strasburq şəhərində (Fransa) yerləşən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yalnız 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit edilən subyektiv hüquq və azadlıqların pozulması haqqında işlərə baxır.

Sözügedən prinsip həm də **məhkəmədənənar müdafiə** üsulunu nəzərdə tutur. Avropa İttifaqı ərazisində insan hüquqlarının məhkəmədənənar müdafiəsi, ilk növbədə, Avropa Ombudsmanı (**Avropa İttifaqının Ombudsmanı**) tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət sayəsində təmin olunur. Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 43-cü maddəsi vətəndaşları Ombudsmana müraciət etmək hüququ ilə təmin edir ki, bu, əsas hüquqlardan biri sayılır. Bu hüquqdan təkə Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə etmirlər. Həmin hüquq həmçinin Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan digər fiziki şəxslər, habelə hüquqi ünvanı (olduğu yer) Avropa İttifaqında yerləşən hüquqi şəxslər həyata keçirə bilərlər.

İnsan hüquqlarının məhkəmədənənar müdafiə mexanizmində Ombudsmandan başqa, digər orqanlar da iştirak edirlər: Avropa Komissiyası, üzv-dövlətlərin üçüncü

ölkələrdə, yəni Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrdə olan diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri və s.

Avropa insan hüquqları hüququ həm də **restitusiya prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sayca üçüncü sahəvi prinsipidir. Sözügedən prinsipə görə, pozulmuş insan hüquqları bərpa edilməlidir. Məsələn, mülkiyyət hüququ insan hüquqlarından biridir; əgər Avropa İttifaqı vətəndaşlarının mülkiyyət hüququ pozularsa (misal üçün, onların əmlakı qanunsuz olaraq alınarsa və s.), mülkiyyət hüququnun pozulmasınadək mövcud olan vəziyyət bərpa olunmalıdır, yəni əmlak vətəndaşın özünə qaytarılmalıdır. Restitüsiya prinsipinin də mahiyyəti hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa olunmasıdır.

Dördüncü, Avropa insan hüquqları hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, insan hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş zərər kompensasiya olunmalıdır. «**Kompensasiya** etmə» adlanan bu prinsip Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, insan hüquqlarının pozulması əgər zərər vurulmasına səbəb olarsa, vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir. Məsələn, Avropa İttifaqının orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən zərər vurularsa, zərərçəkən tərəf Avropa İttifaqı məhkəmələrinə ziyanın kompensasiya olunması barədə iddia verə bilər. Əgər İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950-ci il) təsbit olunan hüquqlar pozularsa, onda zərərçəkən tərəf (fiziki şəxs və ya təşkilat) Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi işə baxaraq, zərərçəkən tərəfə ədalətli kompensasiya ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Kompensasiyanı zərərçəkən tərəfə pozuntuya yol verən dövlət ödəyir. Kompensasiyanın məbləğini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin özü müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ, beşinci, **bərabərlik prinsipindən** çıxış edir. Bu, demokratik cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən prinsiplər sistemində əsas yer tutur. Həmin prinsipə görə, milliyyətdən, dinindən, dilindən, cinsindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, siyasi partiyalara və dövlətə mənsubiyyətindən, hansı sosial qrupa aidiyyətindən, vətəndaşlığından və digər amillərdən asılı olmayaraq, Avropa ittifaqında hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir. Sözügedən prinsip özündə bir neçə elementi birləşdirir: **hüquq bərabərliyi** (qanun qarşısında hamı bərabərdir), **sosial bərabərlik** (hansı sosial qrupa və ya kateqoriyaya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin bərabərliyi), **siyasi bərabərlik** (dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin bərabərliyi), **cinsi bərabərlik** (bütün sahələrdə kişi və qadının bərabərliyi).

Altıncı, **insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipi** Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərinə aiddir. Bu prinsip Avropa İttifaqına dair Mükəvəllənin 6-cı maddəsində formulə edilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı sözügedən Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqının Xartiyasında müəyyənləşdirilən hüquq və azadlıqlara hörmət edir. Hörmət etmək dedikdə insan hüquqlarına prioritet diqqət yetirilməsi, insan hüquqlarına əməl olunması və onların pozulmaması başa düşülür. Nəinki Avropa İttifaqının özü, həmçinin onun tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlər də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət etməlidir.

Avropa insan hüquqları hüququ həm də **insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sayca yeddinci sahəvi prinsipi sayılır; o, sadəcə olaraq, təminat prinsipi adlanır. Təminat prinsipi buna yönəlmişdir ki, hüquq normalarında təsbit olunan insan hüquqları real və gerçək olmalı, eləcə də ictimai həyatda onlara əməl edilməlidir. Avropa İttifaqında hüquqi cəhətdən təmin olunmuşdur ki, insan hüquqları ayn-ayrı şəxslər və hakimiyyət orqanları tərəfindən pozulmasın.

Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri

Avropa insan hüquqları hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları onun, yəni Avropa insan hüquqları hüququnun **subyektləri** adlanır. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa insan hüquqları hüququ insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması (müdafiəsi) ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir. Məhz həmin münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir,

Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri sırasına, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan şəxslər** daxildir. Söhbət insan fərdlərindən, yəni insan kateqoriyasından olan şəxslərdən (fiziki şəxslərdən) gedir. Axı, insan hüquqlarının daşıyıcıları onlardır. Avropa İttifaqında yaşayan fiziki şəxslər həm şəxsi (mülki), həm siyasi, həm iqtisadi, həm sosial, həm də mədəni hüquqların daşıyıcılarıdır.

Avropa İttifaqında yaşayan fiziki şəxslər geniş anlayışdır. Onların sırasına, hər şeydən əvvəl, **Avropa İttifaqı vətəndaşları** aiddir. Üzv-dövlətlərin milli vətəndaşlığına malik olan bütün fiziki şəxslər, avtomatik olaraq, Avropa İttifaqının vətəndaşları kimi tanınırlar. Əgər fiziki şəxs üzv-dövlətin (məsələn, İtaliyanın) milli vətəndaşlığını əldə edərsə, o, Avropa İttifaqının da vətəndaşı hesab olunur. Əgər fiziki şəxs özünün milli vətəndaşlığını (məsələn, İtaliya vətəndaşlığını) itirərsə, bu həmçinin Avropa İttifaqı vətəndaşlığının itirilməsi deməkdir.

Vətəndaşlığın əldə olunması və itirilməsi məsələsi üzv-dövlətlərin səlahiyyətinə aiddir. Belə ki, həmin məsələni üzv-dövlətlər özləri həll edirlər.

Şəxslər anlayışına tək-cə fiziki şəxslər aid olunmur; həmin anlayış özündə həm də hüquqi şəxsləri birləşdirir. Söhbət Avropa İttifaqının hüquqi şəxslərindən gedir. Əgər hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı (olduğu yer) Avropa İttifaqının ərazisində yerləşərsə, o, Avropa İttifaqının hüquqi şəxsi hesab olunur. Aİ Xartiyasında (2000-ci il), habelə 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit olunan hüquqların daşıyıcısı rolunda fiziki şəxslərdən başqa, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Əgər hüquqi şəxslərin müəyyən edilən hüquqları pozularsa, fiziki şəxslər kimi, onlar da Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər.

Avropa İttifaqının özü, eləcə də **üzv-dövlətlər** insan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etməlidirlər. Bu, onların üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir. İnsan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etməklə onlar Avropa insan hüquqları hüququnun subyekti qismində çıxış edirlər. İnsan hüquqlarına hörmət etmək vəzifəsini həm də Avropa İttifaqının **institut, orqan, təşkilat** və **vəzifəli şəxsləri** yerinə yetirməlidirlər. Odur ki, onlar da Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri sayılırlar.

SUAL 3

İnsan hüquqlarının təsbit olunmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar bir sıra sənədlə müəyyənləşdirilir və tənzimlənir. Söhbət, ilk növbədə, özündə əsas hüquqları ehtiva edilən **Aİ Xartiyasından** (2000-ci il) gedir.

İnsan hüquqları həm də **1950-ci il Avropa Konvensiyası** vasitəsi ilə tənzimlənir ki, qeyd etdiyimiz kimi, o, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunmuşdur. Həmin konvensiya, məlum olduğu kimi, Avropa hüququ tərəfindən resepsiya (qəbul) olunmuşdur. Buna görə də onun Avropa ittifaqı ərazisində məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Əsas hüquqların bəziləri həm də Avropa İttifaqının **təsis sənədlərində** nəzərdə tutulur. Onlar, əsasən və başlıca olaraq, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları hüquqlardır.

Adlarını çəkdiyimiz sənədlərdə təsbit olunan insan hüquqları hüquqi potensial, yəni şəxsin hüquqi vəziyyəti üçün xarakterik olması baxımından, iki növə (qrupa) bölünür: insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar).

Sözügedən sənədlərdə təsbit olunan insan hüquqlarını digər meyarlara görə də təsnif edib, müxtəlif növlərə (qruplara) bölmək olar. Məsələn, predmetinə görə, yəni məzmun kimi meyar baxımından, **insan hüquqları** aşağıda göstərilən beş növə bölünür:

- şəxsi hüquq və azadlıqlar;
- siyasi hüquq və azadlıqlar;
- iqtisadi hüquq və azadlıqlar;
- sosial hüquq və azadlıqlar;
- mədəni hüquq və azadlıqlar.

Əsas hüquq və azadlıqların **sistemi** insan hüquqlarının göstərilən növlərindən, yəni şəxsi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni hüquq və azadlıqların məcmusundan ibarətdir. Bu sistemdə şəxsi hüquq və azadlıqların adı ilk növbədə çəkilir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, əsas hüquq və azadlıqların sistemində şəxsi hüquq və azadlıqlar ön yerdə durur və tarixən ən «qədimi» hesab olunur.

Şəxsi hüquq və azadlıqlar istənilən insanın doğulduğu andan avtomatik surətdə malik olduğu hüquqi imkanlardır. İstənilən insan özünün vətəndaşlığından, yəni hansı dövlətin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq, şəxsi hüquq və

azadlıqlara malik olur. Bu baxımdan, şəxsi hüquq və azadlıqlar süni deyil, təbii hüquq və azadlıqlar sayılır. Digər tərəfdən, şəxsi hüquq və azadlıqlar vətəndaş deyil, insan hüquq və azadlıqları hesab olunur. Onları özgəninkiləşdirmək və başqa şəxslərə vermək olmaz. Ona görə ki, insanın malik olduğu şəxsi hüquq və azadlıqlar onun özündən ayrılmazdır; onlar **ayrılmaz hüquqlardır**. Şəxsi hüquq və azadlıqlar həm də **mülki (sivil) hüquq və azadlıqlar** adlanır. Çünki şəxsi hüquq və azadlıqlar sivil (mülki) cəmiyyətin subyektivi kimi insanın həm azadlığını, həm də ləyaqətini təmin edir.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların özünün bir neçə əsas növü vardır. **İnsanın ləyaqət hüququ** (sadəcə olaraq, ləyaqət hüququ) şəxsi hüquq və azadlıqların əsas növlərindən biri sayılır. Şəxsi (mülki) hüququn bu növü Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 1-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, ləyaqət hüququ bütün hüquq və azadlıqların məzmununa sirayət edən ümumi xarakterli hüquqdur.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların digər növü **yaşamaq hüququdur**. Yaşamaq hüququ göstərilən xartiyanın 2-ci maddəsində təsbit edilmişdir. İnsanın mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün bu hüququn nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını sübut etməyə ehtiyac və zərurət yoxdur. Məlum məsələdir ki, yaşamaq hüququnu həyata keçirmədən və ondan istifadə etmədən insan nə mövcud ola, nə də fəaliyyət göstərə bilər.

Yaşamaq hüququ müəyyən hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Həmin hallar 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona 6 sayılı protokolda göstərilmişdir: zəruri müdafiə, qanuni həbsə alma, qiyamı yatırma zamanı ölüm və s. Ölüm cəzası Avropada qadağan olunmuşdur. Bu, yaşamaq hüququnun təmin edilməsidir.

Şəxsi və ailə həyatına hörmət etmək hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqlar sırasına aiddir. Bu hüquq sözügedən xartiyanın 7-ci və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq imkan verir ki, şəxsi və ailə həyatına başqalarının qanunsuz müdaxiləsinə yol verilməsin. Lakin qanun əsasında dövlət təhlükəsizliyi, ictimai sabitlik, ölkənin iqtisadi rifahı, cinayətin qarşısını almaq üçün və s. hallarda həmin hüquq qismən və ya müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi məlumatları müdafiə etmək hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab edilir. Həmin hüquq Aİ Xartiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi və ailə həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri nigah və ailə qurmaq hüququ hesab edilir. Bu hüquq adıçəkilən xartiyanın 9-cu maddəsində təsbit olunmuşdur; 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 12-ci maddəsi də həmin hüququ nəzərdə tutur. Lakin sözügedən sənədlər nigah və ailə qurmaq hüququnun məzmununu açıqlamır; onlar həm də belə bir suala cavab vermir ki, nigah və ailə qurmaq hüququ hansı formada həyata keçirilə bilər. Bu kimi suallara üzv-dövlətlərin milli ailə qanunvericiliyi cavab verir. Məhz milli ailə qanunvericiliyi vasitəsi ilə həmin hüququn həyata keçirilməsi məsələsi tənzimlənir.

Sözügedən xartiyanın 9-cu maddəsi fikir, vicdan və dini etiqad azadlığı kimi hüquq təsbit edir ki, bu, şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur; həmin hüquq 1950-ci il Avropa Konvensiyasında da təsbit edilmişdir (12-ci maddə). Fikir azadlığının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər kəsin və istənilən şəxsin fikir azadlığı vardır; heç kəs öz fikrini açıqlamağa və fikrindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

Hər kəsin həm də vicdan və dini etiqad azadlığı vardır. Bu və ya digər şəxs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqalan ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir. Şəxsin dindar və ya ateist olması məsələsini onun özü sərbəst və müstəqil şəkildə müəyyən edir. Heç kəs dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

Fikir söyləmək və informasiya azadlığı, yəni söz azadlığı şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biridir. Bu hüquq yuxanda göstərdiyimiz xartiyanın 11-ci maddəsində, həmçinin 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir: istənilən məsələ barədə fikir söyləmək azadlığı, istənilən məsələ barədə ifadə olunan şəxsi fikrindən dönməmək azadlığı, söylənilmiş fikri açıqlamaq azadlığı, öz fikrində qalmaq azadlığı, fikri yaymaq, onu təşviq və təbliğ etmək azadlığı, informasiya almaq azadlığı, kütləvi informasiya azadlığı, mətbuat azadlığı və s.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqlar sırasına həm də hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı aiddir. Bu hüquq adıçəkilən xartiyanın 45-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, Avropa ittifaqının hər bir vətəndaşı üzv-dövlətlərin ərazisində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir.

Sığınacaq hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur. Bu hüquq toxunulmuş xartiyanın 18-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin hüquqa görə, hər kəs Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətin ərazisində özünə sığınacaq ala bilər. Lakin xartiyaya sığınacaq hüququnun məzmununu açıqlamır. Həmin hüququn məzmunu «Qaçqınların statusu haqqında» Cenevrə Konvensiyası (28.07.1951-ci il) və ona əlavə edilmiş protokolla (31.07.1967-ci il) müəyyən edilir. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər həmin konvensiyada iştirak edir; o, qaçqınların sığınacaq almaları sahəsində əsas beynəlxalq sənəd sayılır.

Sığınacaq almaq hüququnun subyektlərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin hüquqdan yalnız xarici ölkə vətəndaşları (əcənəbilər) və ya apatridlər (vətəndaşlığı olmayan şəxslər) istifadə edə bilərlər. Deməli, sözügedən xartiyada təsbit olunmuş sığınacaq almaq hüququnun subyektı xüsusidir, Əgər xarici ölkə vətəndaşları və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər öz dövlətlərində siyasi, irqi və digər motivlərə görə təqiblərə məruz qalarlarsa, yaxud da təqibin qurbanı olarlarsa, sığınacaq almaq hüququndan istifadə edə bilərlər. Bunun nəticəsində onlar Avropa İttifaqı ərazisində (üzv-dövlətlərin ərazilərində) sığınacaq təmin olunurlar. Xarici ölkə vətəndaşları dedikdə Avropa İttifaqının üzvü olmayan üçüncü dövlətlərin vətəndaşları başa düşülür; onlar sığınacaq almaq üçün Avropa İttifaqına müraciət edə bilərlər.

Sual olunur: Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birinin vətəndaşı sığınacaq almaq üçün digər üzv-dövlətə müraciət edə bilərmi; Avropa İttifaqının vətəndaşı yuxarıda göstərilən xartiyada təsbit olunmuş sığınacaq almaq hüququna malikdirmi? Bu kimi suallara «Avropa İttifaqının üzv-dövlətlərinin vətəndaşları üçün sığınacaq hüququ haqqında Protokol» adlı sənəddə cavab verilmişdir ki, o, 1997-ci ildə Amsterdam Müqaviləsi ilə birlikdə imzalanmışdır. Adıçəkilən protokol Avropa Birliyi haqqında Müqaviləyə əlavə olunan sənəddir (xatırladaq ki, həmin müqavilə indi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə adlanır). Protokola uyğun olaraq, yalnız müstəsna hallarda Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birinin vətəndaşına digər üzv-dövlətdə sığınacaq verilməlidir. Əgər üzv-dövlət Avropa İttifaqının konstitusion quruluşunun ümumi prinsiplərini müntəzəm surətdə və davamlı olaraq pozarsa, həmin dövlətə qarşı sanksiya tətbiq edilir. Belə halda onun vətəndaşı digər üzv-dövlət ərazisində sığınacaq ala bilər. Sığınacaq almaq hüququndan həm də müharibə vaxtı və ya fəvqəladə vəziyyət halları zamanı istifadə oluna bilər.

Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının digər növü sayılır. Əgər hüquq və azadlıqların təyinatı dövlətin idarə olunmasında və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında şəxslərin (cəmiyyət üzvlərinin), yəni vətəndaşların iştirakını təmin etməkdən ibarət olarsa, onlar siyasi hüquq və azadlıqlar hesab edilir. Bu növ hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi nəticəsində dövlət idarə olunur, ölkənin ümumi işləri yerinə yetirilir, hakimiyyət xarakterli məsələlər həll edilir. Onlar demokratiya sisteminin əsası kimi dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı olan hüquq və azadlıqlardır. Bu xüsusiyyəti ilə siyasi hüquq və azadlıqlar şəxsi hüquq və azadlıqlardan fərqlənir. Şəxsi hüquq və azadlıqlar, məlum olduğu kimi, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı deyildir.

Siyasi hüquq və azadlıqlara, bir qayda olaraq, vətəndaş hüquq və azadlıqları aiddir. Axı, vətəndaş hüquq və azadlıqları dövlətin öz vətəndaşlarına verdiyi hüquqi imkanlardır. Əgər Avropa İttifaqı öz vətəndaşları üçün hüquq və azadlıqlar müəyyənləşdirərsə, onlar vətəndaş hüquq və azadlıqları hesab olunur. Bu cəhəti ilə də siyasi hüquq və azadlıqlar şəxsi hüquq və azadlıqlardan fərqlənir. Belə ki, şəxsi hüquq və azadlıqlara, adətən, insan hüquq və azadlıqları aiddir.

Vətəndaş hüquq və azadlıqlarına aşağıdakılar aiddir ki, onlar, eyni zamanda, siyasi hüquq və azadlıqlar hesab olunur:

- seçki hüququ;
- birləşmək hüququ;
- layiqli idarəetmə hüququ;
- rəsmi sənədlərlə tanış olmaq hüququ;
- petisiya hüququ və s.

Seçki hüququ əsas siyasi hüquq və azadlıqlardan biri sayılır. Bu hüquq növünü Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 39-cu maddəsi Avropa Parlamentinə seçkilərə münasibətdə təsbit edir. Burada deyilir ki, Avropa Parlamentinin üzvləri ümumi, birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Bu zaman Avropa İttifaqı vətəndaşlarının seçki hüququ realizə olunur. Xatırladaq ki, Avropa İttifaqının siyasi institutlarından biri olan Avropa Parlamenti nümayəndəlik orqanıdır; bu orqan məhz seçki yolu ilə formalaşır.

Seçki hüququ təkcə Avropa Parlamentinə seçkilər zamanı realizə edilmir; bu hüquq həm də üzv-dövlətlərdə bələdiyyə orqanlarına seçkilər prosesində həyata keçirilir, ondan istifadə olunur.

Avropa İttifaqı vətəndaşlarının seçki hüququ **iki formada** realizə edilir. Birinci formanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının öz istədikləri namizədi seçmək hüququ vardır; belə hüquqa **aktiv seçki hüququ**

deyilir. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının həm də özlərinin seçilmək hüququ vardır; bu cür hüquq isə **passiv seçki hüququ** adlanır.

Birləşmək hüququ da əsas siyasi hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur. Bu hüquq bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan iki hüquqi imkandan ibarətdir: toplaşmaq azadlığı, assosiasiya azadlığı. Buna görə də birləşmək hüququ **toplaşmaq və assosiasiya azadlığı** da adlanır. Toplaşmaq və assosiasiya azadlığı Aİ Xartiyasının (2000-ci il) və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüquqa görə, şəxslər bir-birləri ilə siyasi və digər məqsədlər üçün birləşə bilərlər; birləşmə, hər şeydən əvvəl, müvəqqəti olur. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının başqaları ilə birlikdə **sərbəst toplaşmaq azadlığı** vardır; onlar başqaları ilə birlikdə dinc (silahsız) yığılmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək və piketlər düzəltmək hüququna malikdirlər.

Birləşmək həm də daimi ola bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları daimi ittifaqlarda (partiyalarda, ictimai təşkilatlarda və digər ictimai qurumlarda) birləşə bilərlər. Onlar, hər şeydən əvvəl, siyasi partiya və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq bütövlükdə Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Məsələn, birləşmək hüququnun «Avropa ictimai birlikləri» formasında realizə olunması mümkündür ki, Avropa İttifaqı səviyyəsində siyasi partiyalar yaradılsın. Sözügedən xartiyanın 12-ci maddəsində Avropa İttifaqı səviyyəsində siyasi partiyaların mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir.

Dövlət təhlükəsizliyini və ictimai sabitliyi təmin etmək, iğtişaş və cinayətlərin qarşısını almaq, sağlamlığı və əxlaq-mənəviyyatı qorumaq, başqa şəxslərin hüquqlarını (azadlıqlarını) müdafiə etmək lazım gəldikdə toplaşmaq və assosiasiya azadlığı məhdudlaşdırıla bilər. Bu kimi hallar 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsinin 2-ci paragrafında nəzərdə tutulmuşdur.

Hesab edirik ki, sözügedən hüquq (toplaşma və assosiasiya azadlığı) iki müstəqil hüquqi imkan (sərbəst toplaşmaq azadlığı, birləşmək hüququ) kimi təsbit olunsaydı, daha ağlabatan olardı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası məsələyə məhz bu cür yanaşır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsi sərbəst toplaşmaq azadlığını, 58-ci maddəsi isə birləşmək hüququnu təsbit edir.

Layiqli idarəetmə hüququ siyasi hüquq və azadlıqlardan biri kimi sözügedən xartiyanın 41 -ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci paragrafında deyilir ki, hər kəsin hüququ vardır ki, Avropa İttifaqının institut və orqanlarından

ağlabatan müddətdə, ədalətli və qərəzsiz onun işinə baxılmasını tələb etsin. Söhbət şəxslərin öz işlərinə (məsələn, cərimə tətbiq olunması haqqında işə və s.) layiqli, lazımcınca baxılmasını tələb etmək hüququndan gedir ki, burada məhz həmin hüquq təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir ki, **müraciət etmək hüququ** onlardan biridir. Həmin hüquqa görə, şəxs Avropa İttifaqı institutlarına müraciət edə bilər; onun həm də etdiyi müraciətə yazılı cavab almaq hüququ vardır; cavab isə Avropa İttifaqının rəsmi dillərinin birində müəyyən edilmiş müddətdə verilməlidir.

Ziyanın ödənilməsini tələb etmək hüququ digər elementdir. Həmin hüquqa görə, hər kəs Avropa İttifaqı institutlarının, yaxud onun vəzifəli şəxslərinin və qulluqçularının vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər.

Şəxsin müraciətinə baxan Avropa İttifaqının orqan və institutları müvafiq qərar qəbul etməlidirlər; qəbul olunmuş qərar əsaslı və motivi i olmalıdır. Bu, onların vəzifəsidir.

Rəsmi sənədlərlə tanış olmaq hüququ göstərilən xartiyanın 42~ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquqa görə, ayrı-ayrı şəxslər Avropa İttifaqının üç siyasi institutunun (Avropa Parlamenti, Avropa Soveti və Avropa Komissiyası) sənədləri ilə tanış ola bilərlər.

Rəsmi sənədlərlə tanış olmaq hüququndan, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə edir. Həmin hüquqdan həm də digər fiziki şəxslər istifadə edə bilərlər. Söhbət o fiziki şəxsərdən gedir ki, həmin şəxslər Avropa İttifaqının vətəndaşları deyillər. Lakin onlar Avropa İttifaqı ərazisində daimi yaşamaq hüququna malikdirlər. Sözügedən hüququ həm də hüquqi şəxslər də həyata keçirə bilərlər. Söhbət Avropa İttifaqının hüquqi şəxslərindən gedir. Xatırladaq ki, əgər hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı (olduğu yer) Avropa İttifaqı ərazisində olarsa, o, Avropa İttifaqının hüquqi şəxsi sayılır.

Petisiya hüququ da siyasi hüquq və azadlıqlar sırasına daxildir. Həmin hüquqa görə, şəxslər Avropa Parlamentinə (nümayəndəli orqana) yazılı formada xüsusi müraciət göndərə bilərlər. Göndərilən müraciətin predmetinin istənilən məsələ olması mümkündür. Başqa sözlə, şəxslər onları maraqlandıran istənilən məsələ barədə Avropa Parlamentinə müraciət edə bilərlər.

Petisiya hüququ sözügedən xartiyanın 44-cii maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn subyekti (istifadəçi) rolunda, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşları çıxış edirlər. Yaşayış yeri Avropa İttifaqı olan digər fiziki şəxslər də həmin hüquqdan istifadə edə bilərlər. Petisiya hüququna həm də Avropa İttifaqının hüquqi şəxsləri malikdirlər.

Avropa Parlamenti ona edilən xüsusi müraciətə baxmalıdır. Bundan ötrü onun tərkibində, xüsusi olaraq, petisiya komissiyası yaradılmışdır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar da geniş mənada insan hüquqlarına daxildir. Onlar iqtisadi, sosial və mədəni məsələlərlə bağlı olan hüquqi imkanlardır. Belə hüquq və azadlıqlar imkan verir ki, şəxslər cəmiyyətdə mövcud olan maddi və qeyri-maddi (mənəvi) nemətlərdən istifadə etsinlər. Onların **əsas növləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi fəaliyyət azadlığı;
- mülkiyyət hüququ;
- peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ;
- ailəni müdafiə hüququ;
- sosial təminat və sosial yardım almaq hüququ;
- sağlamlıq hüququ;
- təhsil hüququ;
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- incəsənət və elm azadlığı və s.

İqtisadi fəaliyyət azadlığı əsas iqtisadi hüquq və azadlıqlardan biri sayılır. Bazar iqtisadiyyatının əsası sayılan bu meyar imkan verir ki, şəxslər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar və özlərinin həyatda yaşamaları üçün gəlir (qazanc) əldə etsinlər. Həmin hüquqi potensialın həyata keçirilməsi sayəsində şəxslər öz əməkləri ilə təsərrüfat fəaliyyətində (daha doğrusu - təsərrüfat həyatında) iştirak edirlər.

Mülkiyyət hüququ haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, iqtisadi hüquq və azadlıqlar arasında bu hüquq mühüm yer tutur. Mülkiyyət hüququ əsas və vacib iqtisadi hüquq sayılır. Buna görə də, demək olar ki, dünyada mövcud olan əksər ölkələrin konstitusiyaları şəxslərin mülkiyyət hüququnu təsbit edir. Unutmaq olmaz ki, mülkiyyət hüququ insan hüququdur. Bu hüquqa, prinsip etibarı ilə, hamı və hər kəs malikdir.

Mülkiyyət hüququ Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 17-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Burada deyilir ki, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır; mülkiyyət hüququ əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir. Bununla xartiya müəyyən edir ki, mülkiyyətçinin mülkiyyət hüququnun məzmunu üç klassik səlahiyyətdən (üçlük səlahiyyətindən, yəni sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərdən) ibarətdir. Xartiya mülkiyyət hüququnun məzmununa daha bir səlahiyyət əlavə edir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əmlakını vəsiyyət etmək səlahiyyətinə malikdir.

Mülkiyyət hüququnun subyektivi rolunda hər kəs, istənilən şəxs çıxış edə bilər. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşlarından gəlir. Bununla bərabər, istənilən fiziki şəxs də mülkiyyət hüququnun subyektidir. Söhbət əcnəbilərdən (xarici ölkə vətəndaşlarından) və apatridlərdən, yeni vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən gəlir. Mülkiyyət hüququnun subyektivi qismində həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Mülkiyyət hüququnun subyektivi mülkiyyətçi adlanır.

Xartiyanın 17-ci maddəsinin 2-ci paraqrafı əqli mülkiyyət hüququnu təsbit edir. Burada deyilir ki, hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır və həmin hüquq qorunur. Əqli mülkiyyət hüququnun obyektivi qismində qeyri-maddi nemətlər, yəni yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (ixtira, kəşf, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri və s.) çıxış edir.

Peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ sözügedən xartiyanın 15~ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq şəxslərə imkan verir ki, onlar fərdi və ictimai rifahın əsası sayılan əməklə məşğul olsunlar, əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özlərinə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçsinlər. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayn-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə əməkhaqqı almaq hüququ vardır.

Sahibkarlıq azadlığı, yəni azad sahibkarlıq hüququ göstərilən xartiyanın 17-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu, əsas iqtisadi hüquqlardan biridir. Həmin hüquq şəxslərə imkan verir ki, onlar təkbaşına və ya başqalan ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar. Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin əsas növü sayılır.

Ailəni müdafiə hüququ Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 33-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, ailənin hüquqi, iqtisadi və sosial müdafiəsinə təminat verilir. Xartiyada bu hüququn əmək münasibətləri sahəsində təmin edilməsi üçün bir sıra xüsusi tədbir nəzərdə tutulmuşdur (33-cü maddənin 2-ci paragrafı): hamiləliyə görə və onunla bağlı işdən çıxarmanın qadağan olunması, hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyət verilməsi, uşağa qulluq etməyə görə məzuniyyət verilməsi.

Sosial təminat və sosial yardım almaq hüququ həmin Xartiyanın 34-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq sosial yardıma möhtac olan şəxslərə imkan verir ki, onlar hamiləlik, xəstəlik, istehsalatda bədbəxt hadisə, əlillik, himayədə olmaq və ya qocalıq, 'habelə iş yerini itirmək (işsizlik) kimi hallara görə sosial təminat (məavinət) alsınlar; həmin hüquq sosial hüququn növlərindən biridir.

Sosial hüququn digər əsas növü sağlamlıq **hüququ** və ya sağlamlığın **qorunması hüququ** adlanır. Bu hüquq sözügedən xartiyanın 35-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir: tibbi

yardım almaq hüququ, xəstəliyi müalicə etdirmək hüququ, sağlamlığın qorunması üçün profilaktik tədbirlərin görülməsini tələb etmək hüququ və s. Lakin xartiya sağlamlıq hüququnun realizə olunmasının şərt və qaydalarını, habelə onun məzmununu müəyyənləşdirmir. Bu kimi məsələlər üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Təhsil hüququ əsas sosial hüquqlardan biridir. Axı, təhsil sosial məsələdir. Təhsil hüququ həm də mədəni hüquq sayılır. Xartiyanın 14-cü maddəsi məhz şəxslərin təhsil hüququnun təsbit olunmasına həsr edilmişdir. Bu hüququn məzmununa bir neçə hüquq daxildir: hansı formada təhsil almağı müəyyənləşdirmək (seçmək) hüququ, peşə təhsili almaq hüququ, ixtisasartırma hüququ, pulsuz icbari təhsil almaq hüququ. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ekoloji hüquqların əsas növlərindən biridir. Belə ki, ətraf mühitlə bağlı olan hüquqlar ekoloji hüquqlar adlanır. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, eyni zamanda, sosial hüquqlar sırasına daxildir. Həm də o, yeni sosial hüquq sayılır ki, dünyada mövcud olan müasir konstitusiyaların əksəriyyəti bu yeni sosial hüququ ehtiva edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsində sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təsbit olunmuşdur.

İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi

Avropa İttifaqında insan hüquqlarının müdafiəsində məhkəmə orqanları əsas rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən gedir. Bu orqanın fəaliyyəti Avropa İttifaqının ərazisində insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsində ayrıca mexanizm sayılır; o, həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi adlanır (bundan sonra - «Məhkəmə»),

Avropa Şurası təsis olunduqdan və 1950-ci il Avropa Konvensiyası (Roma) qəbul edildikdən sonra insan hüquqlarına (insan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara) əməl olunması üzərində Avropa səviyyəsində nəzarət həyata keçirilməyə başlandı. Nəzarətin həyata keçirilməsində iki orqan iştirak edirdi: Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası (sadəcə olaraq, «Komissiya»); Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (sadəcə olaraq, «Məhkəmə»). Bunlar, yəni həm Komissiya, həm də Məhkəmə Avropa Şurası çərçivəsində yaradılan və fəaliyyət göstərən orqanlar idi. Bir neçə onillik ərzində mövcud olan həmin orqanlarda Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətlər təmsil olunmuşdu.

Əvvəllər fərdi şikayətləri qəbul etmək və onlara baxmaq funksiyasını Komissiya yerinə yetirirdi. Əgər məsələni tənzimləmək və həll etmək mümkün olmazdısa, Komissiya işi Məhkəməyə verirdi; Məhkəmənin qəbul etdiyi qərar qəti idi, yəni Məhkəmə baxdığı məsələ barədə qəti qərar çıxarırdı.

XX əsrin axırlarında insan hüquqlarına əməl olunmasına Avropa səviyyəsində nəzarət olunması mexanizmi yenidən təşkil edildi. Belə ki, 1998-ci il noyabrın 1-də İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına (1950-ci il) əlavə edilən 11 sayılı protokol qüvvəyə mindi. Həmin protokol konvensiyanın II, III və IV bölmələrini yeni bölmə (II bölmə) ilə əvəz etdi. Həmin bölmə «Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi» adlanır. Bununla nəzarət mexanizmi tarixində yeni mərhələ başlandı. Belə ki, Komissiya ləğv edilərək onun fəaliyyətinə xitam verildi, yeni mövcudluğuna son qoyuldu. Bunun nəticəsində Məhkəmə Avropa Şurası çərçivəsində yeganə nəzarət orqanı oldu ki, o, öz funksiyasını daimi əsasda yerinə yetirir. Məhkəmə bu gün insan hüquqlarına əməl olunmasına nəzarət edilməsi mexanizmində əsas yer tutur.

Məhkəmə müstəqil fəaliyyət göstərən dövlətdənüstün (fovqəlmilli) ədalət mühakimə orqanıdır. O, sözügedən konvensiya iştirakçısı olan bütün dövlətlərin insan hüquqlarına əməl etməsi və onların gözlənilməsi üzərində Avropa səviyyəsində nəzarət həyata keçirir.

Məhkəmənin statusu, səlahiyyəti və fəaliyyət qaydası kimi məsələlər İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının II bölməsi ilə tənzimlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin bölmə «Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi» adlanır. Xüsusi xarakterli sənədlər də mövcuddur ki, həmin sənədlər bu məsələlərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Söhbət aşağıdakı sənədlərdən gedir:

- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosedurlarında iştirak edən şəxslər haqqında Avropa Sazişi;
- Avropa Şurasının imtiyaz və immunitetləri haqqında Baş Sazişə əlavə olunan altıncı protokol;
- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosedur qaydaları (reqlament adlanan həmin qaydalar 1998-ci il noyabrın 4-də qəbul edilmişdir);
- 1950-ci il Avropa Konvensiyasına əlavə olunan 14 nömrəli protokol (protokol nəzarət mexanizmində müəyyən dəyişikliklər edir) və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, Məhkəmə daimi fəaliyyət göstərən ədalət mühakimə orqanıdır. Bu orqanın tərkibi hakimlərdən ibarətdir. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlər Avropa Şurasının üzvü olan dövlətləri, eləcə də 1950-ci il Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətləri təmsil edir. Hakimlər sırasına həm də Azərbaycan Respublikasından olan hakim daxildir. Axı, Azərbaycan Respublikası həm Avropa Şurasının üzvü, həm də sözügedən konvensiya iştirakçısı olan dövlətdir.

Hakimlərin sayma gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlərin sayı Avropa Şurasında iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir.

Hakimlər Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən 6 il müddətinə seçilirlər. Bu zaman «bir iştirakçı-dövlət -bir hakim» prinsipindən istifadə olunur. Hakimlər müvafiq namizədlər sırasından seçilirlər ki, namizədlərin siyahısı hər bir üzv-dövlət tərəfindən təqdim olunur; səlahiyyət müddəti 6 il olan hakimlər yenidən seçilə bilirlər.

2004-cü il mayın 13-də 1950-ci il Avropa Konvensiyasına əlavə olunan 14 nömrəli protokol qəbul edilmişdir ki, həmin protokola uyğun olaraq, hakimlər 9 11 müddətinə seçilməlidirlər; onlar yenidən seçilmək hüququna malik deyillər; 70 yaşa çatdıqda hakimlərin səlahiyyət müddəti başa çatır.

Məhkəmə özünün sədrini və onun iki müavinini seçir. Məhkəmə həm də palatalar yaradır və onların sədrilərini, habelə katib-kansleri (Məhkəmənin katib-kanslərini) seçir.

Hakimlər müstəqildirlər; onlar yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və öz ölkələrində yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməlidirlər; yaxud da hakimlər hamı arasında tanınmış və nüfuzlu hüquqşünaslar sırasından seçilməlidirlər.

İşlərə baxmaq üçün müvafiq komitələr yaradılır; komitələr 3 hakimdən ibarətdir. Həm də palatalar yaradılır ki, onların hər biri 7 hakimdən ibarətdir. Məhkəmənin tərkibində həm də Böyük Palata fəaliyyət göstərir ki, o, 17 Şakimdən ibarətdir. Onun tərkibinə həm də Məhkəmə sədri və müavinlər, habelə palata sədriləri daxildir. İngilis və fransız dilləri Məhkəmənin rəsmi dilləridir.

Məhkəmə yalnız 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit olunan subyektiv hüquqların pozulmasına dair işlərə baxır. Sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, istənilən iştirakçı-dövlət konvensiyanın və ona əlavə edilən protokolların başqa iştirakçı-dövlət tərəfindən pozulmasını müəyyənləşdirərsə, o, məsələni baxılmaq üçün Məhkəməyə verir. Konvensiyanın 34-cü maddəsi Məhkəməyə səlahiyyət verir ki, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, istənilən qeyrihökumət təşkilatından və ya istənilən qrup şəxsdən daxil olan şikayətləri qəbul etsin, bu şərtlə ki, onlar özlərinin konvensiyada və konvensiyaya əlavə edilmiş protokollarda nəzərdə tutulan hüquqlarının üzv-dövlətlərin biri tərəfindən pozulmasını təsdiqləsinlər.

Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, iştirakçı-dövlətlər onun çıxardığı qərarları yerinə yetirməli və icrasını həyata keçirməlidir. Özünün mövcud olduğu dövrdə Məhkəmə müxtəlif ölkələrdə (Belçika, Böyük Britaniya, Yunanıstan, İtaliya və digər dövlətlərdə) insan hüquqlarının pozulmasına dair işlərə baxaraq, 500-dən

artıq q r r qəbul etmiŐdir. Məhkəmənin  ıxardıĐı q r rlar 1950-ci il Avropa Konvensiyası ilə təmin olunan hüquq və azadlıqların pozulmasının m dafiası barədədir. Onun bu məsələ haqqında qəbul etdiyi q r rların predmeti müxtəlif məsələlərdən ibarətdir.

NƏTİCƏ

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında insan hüquqları geniş mənada başa düşülür və anlaşılır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının hüquq sistemi insan hüquqlarını məhdud deyil, geniş mənada işlədir. Xatırlatmaq istərdik ki, geniş mənada insan hüquqları dedikdə insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), habelə vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) başa düşülür. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları insan (təbii) və vətəndaş (süni) hüquqları (azadlıqlar) geniş mənada insan hüquqları anlayışı ilə əhatə olunur.